

Արմեն Այվազյան

**ԻՐԱՂԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1723
ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ
ԱՐՑԱԽԱՐԱՅԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ՈԱՋՄԵՐԹԸ ՍՅՈՒՆԻՔ**

«Ղափանցվոց պատմության» [1] Համապատում բնագրի խմբագրության հարցերին անդրադառնալիս, հաճախ ենք հանդիպում մի երևույթի, որին Ռ. Ջ. Քոլլինգվուդն անվանում էր, մկրատի և սոսնձի պատմական մեթոդն» [2] այն է՝ սովորական կոմպիլյացիային: Այսպես, Թորոսի՝ Դավիթ-բեկին ներկայանալու պահից սկսած մինչև Ա. Շահումյանի պատումի ավարտը, նախնական երկու պատումները Համապատումում ներկայացված են առանձին-առանձին (էջ 150-153-ում վերաշարադրված է ՊՏԱ-ի համապատասխան հատվածը — հմմտ, էջ 132 — 134, էջ 154— 164-ում՝ ՊՍՇ-ինը — հմմտ. էջ 122-130): Բացի Նախիջևանի խանի զորքերի դեմ Դավիթ-բեկի մղած երկու տարբեր ճակատամարտերի նույնացման անհաջող փորձից [3] (Համապատում, էջ 153), Համապատումի սահմանագծված մասում (էջ 150-164): նախնական դույզ պատումների համեմատական վերլուծության վրա հիմնված որևէ այլ խմբագրական լուրջ միջամտություն Ղուկաս Սեբաստացին չի արել: Արդ, հաշվի առնելով նախնականների զուգընթաց շարադրությունը, անցնենք հիշյալ հատվածների քննությանը:

* * *

Տաթևից Չավնդուր վերադառնալուց հետո Թորոս-բեկը պատրաստություններ է տեսնում և գարնան բացվելուն պես նախահարձակ է լինում Բարգուշատից եկած քոչվորների վրա, որից հետո տեղի է ունենում Չավնդուրի առաջին մեծ ճակատամարտը: Երկու նախնական պատումները զուգահեռաբար պատմում են հայերի այդ խոշոր հաղթանակի մասին.

ՊՍՇ — «Յետ այսորիկ աւուրքն, աւուրք գարնանային ... իբրեւ լուաւ Պարկուշատու Փաթալի Սուլտանն եւ իւր եղբայրն Աղասի Սուլտանն, թէ Հայքն Չաւնդուրեան ապստամբեալ են ի Թուրքաց եւ կոտորեալք են զնոսա ... ել ... երկոտասան հազարաւ ի վերայ Չաւունդուրին. իսկ նոքա առաքեցին յառաջագոյն ի Կամնադրոյ [4] ի յիշկերտոյ 150 սպառազէն, կալնուլ զկիրճս ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ, ել դարան մտին նոցա անդ: Արդ ղօրքն Թուրքաց իբրեւ հասին անդր, զօրքն Հայոց արձակեցին ի վերայ նոցա զհրացանս՝ մինչեւ ի դարձուցանել զնոսա ի կրունկս, եւ իբրեւ դարձան նոքա, սոքա պնդեցան զկնի եւ կոտորեցին ի նոզանէ չորս հազար այր, եւ մնացեալքն փախեան ի Պարկուշատ» (էջ 122): ՊՏԱ — «Կասն զի զայն ամենայն լուեալ եւ տեսեալ Պարսիցն, որք շուրջ էին զնոքօք կուսակալք

նաեւ կուսակալն Խափանու, Խանն Պարկուշատու՝ որ կոչի Բաթալի Խան, եւ Խանն Ղարադաղ [5] երկրին. սոքա ամենեքեան եկեալ ի միասին, եկին ի վերայ Չաւնդուր գաւառին՝ ութ եւ տասն հազարաւ, յաւուր քառասնորդաց պա-հոց՝ ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին: Իսկ Յայոցն յուսալով յողորմութիւնն Աստուծոյ ի գիշերի յարութեանն Քրիստոսի դրմեալ ի վերայ բանակի նոցա՝ հարին կոտորեցին զնոսա, եւ առին զբանակն, եւ զայլսն փախստականս արարինն (էջ 132):

Որ սա նույն ճակատամարտն է, եզրակացնում ենք հետևյալից. 1. Երկու պատումներում էլ այն նկարագրված է թորոսի՝ Տաթևից Չավնդուր վերադառնալուց հետո: 2. ՊՍՇ-ն, բացառությամբ Նախիջևանի խանի հետ Դավիթ-բեկի առաջին բախման և Ջևու բերդի գրավման (վերջինիս մասնակից էին նաև Չավնդուրի, Կենավուզի և Գուրիամի զորքերը - տես ՊՍՇ, էջ 124, հմմտ. ՊՏԱ, էջ 133), հիմնականում ծանրանում է Ղափանի հարավային շրջաններում տեղի ունեցած անցքերի վրա: Դա բացատրվում է, ինչպես նշել ենք, այդ շրջաններում Ս. Շահումյանի բնակությանը և նրա զբաղեցրած պաշտոնով (Ստեփանոսը նաև Պապ զորավարի տեղակալն էր, -տես Զորացուցակ, էջ 143): Ուստի բացառվում է, որ Շահումյանը հիշատակած չլիներ Չավնդուրում կայացած այդպիսի խոշոր հաղթանակը: 3. Ըստ Ս. Շահումյանի, ճակատամարտը հղել է գարնանը՝ «յետ այսորիկ աւուրքն, աւուրք գարնանային»: Անշուշտ սա 1723 թ. գարունն է, քանզի մեզ հայտնի է, որ 1724 թ. մարտի վերջին — ապրիլի սկզբին տեղի է ունենում թորոսի 6000-անոց նորահավաք զորաբանակի Բարգուշատի ողբերգական վախճանով արշավանքը: Ս. Շահումյանի շարադրանքն ինքնին հաստատում է, որ այդ երկու ճակատամարտը չէին կարող լինել նույն թվականի նույն գարնանը (տես ՊՍՇ, էջ 122-125): Իսկ Տեր-Ավետիքը հաղորդում է, որ Չավնդուրի հաղթական կռիվները եղել են Գրիգոր Լուսավորչի տոնից մինչև Ջատիկը, այսինքն նույնպես գարնանը: Համապատում բնագիրն էլ ավելի է պարզեցնում հարցը, հայտնելով, որ Տեր-Ավետիքի պատմած ճակատամարտը տեղի է ունեցել «յամին երկրորդի, յետ գալստեան Դաւթի ի Ղափան» (էջ 151), այսինքն՝ 1723 թ.: Աշ. Աբրահամյանը տոմարական ստույգ հաշվարկ կատարելով, գրում է, որ 1723 թ՝ «Լուսավորչի տոնը եղել է մարտի 31-ին. այդ օրն է, որ խանական զորքերը սկսել են իրենց հարձակումը, իսկ Հարության տոնը՝ Ջատիկն այդ տարում եղել է ապրիլի 14-ին, այդ օրն էլ հայկական զորքերը ջարդել են խանական միացյալ զորաբանակին»: 4. Ս. Շահումյանի համաձայն, Չավնդուրի վրա հարձակվողները երկուսն էին. «Պարկուշատի Փաթալի սուլտանն եւ իւր եղբայրն՝ Աղասի սուլտանն» (ՊՍՇ, էջ 122): Ըստ Տեր-Ավետիքի, թշնամու զորքի առաջնորդները նույնպես երկուսն են՝ «կուսակալն Խափանու, Խանն Պարկուշատու՝ որ կոչի Բաթալի խան, եւ Խանն Ղարադաղ երկրին» (ՊՏԱ, էջ 132): Համապատումում Տեր-Ավետիքի տվյալներն աղավաղվել են, դառնալով երեք խան՝ «կուսակալն Խափանու, եւ Փաթալի սուլտանն, եւ ընդ նմա խանն Սեաւ լերին» (Համապատում, էջ 151): Աշ. Աբրահամյանը, ծանոթ լինելով նախնական բնագրերին, չի նկատել այս սխալը և հենց այդպես էլ գրել է, որ «Ղափանի սուլթանը, Բարգուշատի սուլթանը և Սև լերան խանը, միավորելով իրենց

հաղորդածը միանշանակ է՝ Ֆաթի-Ալի (Բաթալի) սուլթանը եղել է և՛ Ղափանի, և՛ Բարգուշատի կուսակալ: Այս փաստն ամենից լավ ապացուցում է Յ. Դ. Փափազյանի կողմից վերջերս հրապարակված շահ Թահմասա II-ի մի հրովարտակը, որտեղ Ֆաթի-Ալի սուլթանն անվանված է «Բարգուշատի և Ղափանի հաքիմ» [8], այն է՝ կուսակալ:

Այսպիսով, երկու պատումների մեջբերված հաղորդումները վերաբերում են նույն ճակատամարտին և միմյանց նկատմամբ արժեքավոր լրացումներ են անում: Օրինակ, Տեր-Ավետիքի հաղորդման շնորհիվ հնարավոր է դառնում գտնել ճակատամարտի ճիշտ ժամանակը, Շահումյանի պատումից իմանում ենք Բարգուշատի և Ղարադաղի զորքերի կորուստների թիվը՝ «չորս հազար այր»: Համեմատելով թշնամու զորքերի ընդհանուր թվաքանակի մասին նախնական պատումների տարբեր տեղեկությունները՝ 12 հազար (ՊՍՇ) և 18 հազար (ՊՏԱ), նախապատվությունը պետք է տալ Ս. Շահումյանի հաղորդածին 12 հազարին, քանի որ նա ավելի մոտ է եղել եւ, ըստ երևույթին, մասնակցել է հիշյալ մարտերին, որը երևում է նաև մանրամասն շարադրանքից:

Տեր-Ավետիքի և Ս. Շահումյանի հաղորդումների համադրումից պարզվում է, որ Ֆաթի-Ալի սուլթանի Աղասի անունով եղբայրը Ղարադաղի՝ Բարգուշատին կամ Ղափանին հարող որոշ շրջանների տիրակալն էր՝ «Խանն Ղարադաղ երկրին»: Հիշատակելի է, որ այս երկու դաշնակիցները կրկին միասին են հանդես գալիս Թորոս-բեկի զորաբանակի կործանման գործում (տե՛ս ՊՍՇ, էջ 125. հմմտ. Համապատում, էջ 158): Դառնալով Ղ. Սեբաստացու խմբագրությանը, տեսնում ենք, որ նախնական պատումների 1723 թ. մարտի 31- ապրիլի 14-ի մարտերին վերաբերող տվյալներն առանց քննադատական որևէ վերլուծության, առանձին-առանձին վերաշարադրված են Համապատում բնագրում, էջ 151-ում՝ Տեր- Ավետիքի հաղորդածը, իսկ էջ 154-155-ում՝ Ս. Շահումյանինը (հմմտ. ՊՏԱ, էջ 132. ՊՍՏ, էջ 122): Սյունյաց ազատամարտի հստակ պատկերն ու ժամանակագրությունը որոշելիս, այս կրկնողությունը, բնականաբար, շփոթություն է առաջացնում: Այնուամենայնիվ, կարելի է ենթադրել, որ Ղ. Սեբաստացին կռահել է նախնականների խնդրո առարկա զույգ հաղորդումների միևնույն ճակատամարտին վերաբերելու փաստը. Համապատումում՝ Տեր-Ավետիքի պատմածի վերաշարադրության մեջ ներմուծված է մարտի ընթացքին վերաբերող մի դրվագ, որը չկա ՊՏԱ-ում, բայց մանրամասն նկարագրված է ՊՍՇ-ում: Այն հայոց զորքերի դարանամուտ լինելու մասին է՝ «իսկ զորքն Յայոց, որք դարան մտեալ էին նոցա...» (Համապատում, էջ 151), այնուհետև՝ ՊՏԱ-ի վերաշարադրությունը լեզվական որոշ մշակմամբ:

1723 թ. մարտի 31 - ապրիլի 14-ի Չավնդուրի հաղթական մարտերին հաջորդած իրադարձությունների մասին Ստեփանոս Շահումյանը պատմում է հետևյալը.

Չավնդուրի հաղթանակի «հետեւեալ աւուրն», այսինքն՝ 1723 թ. ապրիլի 15-ին, Լեհվազի ձորում բնակություն հաստատած մահմեդականների առաջնորդ Մանաճիր Ալի Սաֆիդուլին («Սաֆի Ղուլին») 300-հոգիանոց

ջոկատով գալիս է Ափկիս և պատրաստվում է Քիս «թուրքաբնակ» [9] ավանի ուժերի համագործակցությամբ հարձակվել և ավերել Մանլը

չրջակա հայկական գյուղերի հետ միասին: Տեղեկանալով այդ մասին, Թորոս-բեկը, վերցնելով իր հետ 500 զինվոր, գիշերային սրընթաց արշավով Չավնդուրից անցնում է Կենավուզ (հավանաբար՝ Շիշկերտից դեպի Մազրա և Ափկիս տանող լեռնային ճանապարհով, հմմտ. ՊՍՇ, էջ 127) և «յառաւօտուն պահու յերեքտասաներորդ ժամու» նախահարձակ է լինում Ափկիսի վանքում գտնվող Սաֆիդուլու ջոկատի վրա, նրան փախուստի է մատնում և ոչնչացնում 80 զինվոր: Ս. Շահունյանը երկու տեղում՝ ա) Ֆաթի-Ալի սուլթանի և Սաֆիդուլու զորքերի և բ) Սաֆիդուլու և Քիս ավանի ուժերի համատեղ զործողությունների խափանումը բացատրում է նախ՝ Սաֆիդուլու, ապա՝ Քիսի առաջնորդ Միրզա Սայիլի հայոց դեմ պատերազմելու սկզբնապես ունեցած անհամաձայնությամբ եւ չկանոնային (տես ՊՍՇ, էջ 122, 123): Առաջին դեպքում, սակայն, հայկական զորքերի թիկունքում Սաֆիդուլուի փորձում է ռազմական զործողություններ ծավալել Չավնդուրի հաղթանակի հաջորդ օրն իսկ, զլխավոր ճակատամարտից ուշանալով ընդամենը մեկ օրով, իսկ երկրորդում՝ պիտի կարժել, որ Թորոսի գիշերային ռազմարշավը կանխեց Սաֆիդուլու և Միրզա Սայիլի ուժերի միացումը, քանի որ դրան անմիջապես հաջորդում է քիսեցիների ելույթը Թորոսի զորքի դեմ: Այս ամենը նշանակում է, որ հայկական զորքերի սրընթաց եւ հաշվարկված զործողությունների շնորհիվ հաջողվել էր տապալել Բարգուշատի և Ղափանի մահմեդական ուժերի միատեղ հարձակումների ծրագիրը և առանձին-առանձին պարտության մատնել նրանց:

Հաշվի առնելով դեպքերի արագ զարգացումը, կարող ենք ասել որ Քիս ավանի ավերումը, Պապ Կալերեցու նշանակումը Կենավուզի և Գուրիհանի հայոց զորքերի հրամանատար, այնտեղ անցկացված զորահավաքը, այնուհետև՝ Լեհվազի (Լևազի) ձորից «թուրք» տարրի բնաջնջումն ու արտաքսու-

Page -66-

մը [10] (տես ՊՍՇ, էջ 123) տեղի են ունեցել, հավանաբար, 1723 թ. ապրիլի երկրորդ կեսից մինչև, առավելագույնը, հունիսի սկիզբը:

Երկու ամիս անց («յետ այսորիկ իբրև երկու ամիս ի վերայ անցին»), այսինքն՝ 1723 թ, հուլիս-օգոստոսին կռիվները նոր թափ են ստանում. Օրդուբադ («Ուրդուար», «Ուրդուար», «Ուրդովար», «Ուրդվար») փախած Սաֆիդուլուի ասպատակում և ավերում է Սայիպունի (sic) հայկական գյուղերը. ի պատասխան, Դավիթ-բեկը հրամայում է Մխիթար «հարյուրապետին» (sic) ոչնչացնել Թաղամերում մնացած 60 տուն «թուրքերին» (ՊՍՇ, էջ 123-124): Ահա այս միջոցին էլ ավարտվում է Հալիձորի կուսանցի վերածումը Դավիթ-բեկի նստավայր-բերդի. «Եւ զայսու ժամանակաւ՝ Դաւիթ կատարէր զշինուած բերդին որ ի Հալի ձոր» (Համապատում, էջ 156, հմմտ. ՊՍՇ, էջ 124):

Այսպիսով, հստակ է, որ մինչև 1723 թ. օգոստոսը Հալիձորի կառուցումը դեռ չէր վերջացել: Տեր-Ավետիքի պատումում մի տվյալ կա, որն օգնում է առավել ճշգրտել այս դեպքի ժամանակը, Ղարաբաղի հայոց զորքի հրամանատար «Յօհաննէսը» (Համապատումում վերջինս անվանված է «Յօհաննէս պետն Քուքարացուց», տես էջ 152), ժամանելով Ղափան, Շնհերի բանտում է գտնում Տեր-Ավետիքին և նրա աներ Սելիք Փարսա-դանին, որոնց Դավիթ-բեկը այդտեղ էր նետել 15 օր (ըստ Համապատումի՝ 12 օր) առաջ՝ Ղափանի հայության շարժմանն ակտիվորեն չմասնակցելու համար: «Յօհաննէսը» «ազատե գնոսա եւ

առաքել Դավիթ Պէկին ի Յալիձոր» (այս և հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են - Ա. Ա.): Այնուհետև «Յօ-հաննէսնտ այցելում է Տաթև. Դավիթ-բեկն այստեղից էլ էր բացակայում (տե՛ս ՊՏԱ, էջ 132—133. հմմտ. Համապատում, էջ՝ 151 — 152), այսինքն՝ կարող ենք ասել, որ Դավիթ-բեկը որոշ ժամանակ էո ինչ վերջնականապես տեղափոխվել էր Յալիձոր: Տեր-Ավետիքը հիշում է նաև, որ ղարաբաղցիները, գալով Ղափան, ապարդյուն պաշարում են Որոտնա բերդը:

Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ այն հարցին, թե ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում է կայացել Տեր-Ավետիքի նկարագրած Ղարաբաղի գործերի ան-ցումը Ղափան:

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ «ընդունված փաստի» բնույթ է ստացել «Յօհաննէսի» ժամանումը Ղափան նույնացնել Սղնախների գործի 1724 թ. ապրիլի օգնական արշավանքի հետ [11] : Մինչդեռ նախորդ քննության արդյունքները ցույց են տալիս, որ այս նույնացումը ճիշտ չէ: 1. Այն հակասում է նախնական բնագրերի ժամանակագրական իրարահաջորդության սկզբունքին. 1724 թ. ապրիլին Ղարաբաղի օգնական գործը (որի մեջ էր

Page -67-

նաև Իվան Կարապետը) ժամանել է Ղափան Բարգուշատի և Նախիջևանի խաների երկկողմանի հարձակումից հետո [12] , իսկ Տեր-Ավետիքը նկարագրում է դրանից առաջ կայացած ղարաբաղցիների ռազմարշավը (տե՛ս ՊՏԱ, էջ 132-134): Այս հակասությունը նկատել է Ա. Գ.

Աբրահամյանը, բայց մեկնակետ ունենալով երկու արշավանքների նշված նույնացումը, «Պատմության» տվյալներն անստույգ է համարել [13] : 2. Ինչպես գիտենք, Դավիթ-բեկը գրավում է Որոտնա բերդը 1724 թ. մարտի 29-ին, որից հետո (մինչև ապրիլի 4-ը) Ղափանի զինված ուժերը խոշոր պարտություն են կրում Չավընդուրի ռազմաճակատում Բարգուշատի և Ղարաբաղի գործերի դեմ մղած կռվում, և մեծ կորուստներ տալիս («900 այր») Սիսիանի ճակատում: Նախիջևանի խանի գործերի հետ երկրորդ բախման ժամանակ: Այդ իսկ միջոցին էլ՝ 1724 թ. ապրիլի 9-ին և 15-ին Սղնախների գործերն օգնության են գնում Սյունիք [14] : Սա նշանակում է, որ ղարաբաղցիների ժամանման պահին Որոտնա բերդն արդեն հայերի ձեռքում էր և նրա պաշարումը «Յօհաննէսի» գործի կողմից անիմաստ պիտի լիներ: 3. Իվան Կարապետի 1724 թ. հուլիսի 18-ի զեկուցագրից երևում է, որ նույն թվականի ապրիլին Ղարաբաղից եկած գործը Ղափանում ռազմական գործողություններ գրեթե չի ծավալել և, համոզվելով երկրի հարաբերական կայունության մեջ, շուտով ետ է վերադարձել: Կացությանն ավելի մոտից ծանոթանալու նպատակով, ընդամենը 200 հոգուց բաղկացած ջոկատով, Ղափանում է մնացել Իվան Կարապետը: Ձեկուցագրում ոչ մի ծանուցում չկա ղարաբաղյան զորաբանակի կողմից Տեր-Ավետիքի նշած Որոտնա բերդի պաշարման, Շնիերի և Տաթևի այցելության մասին (տե՛ս APO, II doc.277):

Այսքանով պարզ է դառնում, որ Տեր-Ավետիքի պատմածը՝ Ղարաբաղի հայոց զորաբանակի Սյունիք գալու մասին, ոչ մի առումով չի վերաբերում 1724 թ. ապրիլի 9-ի և 15-ի նմանօրինակ անցքերին: Միաժամանակ անընդունելի է այդ հաղորդումը մտացածին և բռնազբոսիկ համարելը. «Յօհաննէսի» և իր գործերի գործողությունների նկարագրությունը տրամաբանական, ներդաշնակ ու ամբողջական կառուցվածք ունեցող դեպքերի մի շարան է, որը սերտորեն

շաղկապվում է ՊՏԱ-ի ընդհանուր դիպաշարի հետ, իսկ Տեր-Ավետիքի տեղեկությունների հավաստիության աստիճանը մեզ հայտնի է: Ավելին, հենց իր պատմողի ճակատագիրն է տրամախաչվում «Յօհաննեսի» բանակի Սյունյաց ռազմարշավի հետ, ուստի Տեր-Ավետիքի այս հաղորդումն առավել ճշմարտապատում բնույթ է ստանում:

Եզրակացությունը միակն է. նախքան 1724 թ. ապրիլի արշավանքը եղել է դարաբաղյան, ըստ երևույթին, ավելի մեծ զորաբանակի մեկ այլ անցում Ղափան, որի (ինչպես և 1720-ականների սյունյաց ընդվզման գրեթե ողջ պատմության) մասին մեզ հասած միակ սկզբնաղբյուրը «Ղափանցվոց պատմությունն» է: Ուրեմն, ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում է տեղի ունեցել այս անցումը:

«Պատմության» տվյալներից դատելով, կարող ենք մակաբերել միայն, որ այն կայացել է 1723 թ. ապրիլի Չավնդուրի հաղթանակից մինչև Ղարաչինեն բանակատեղիում Ղափանի հայոց զորքերի կենտրոնացման պահն ընկած ժամանակահատվածում (տես ՊՏԱ, էջ 132-133): Այս հարցին առավել սպառնիչ պատասխանելու համար սկզբից անդրադառնանք «Յօհաննեսի» բանակի թվին՝ 56 հազար «հայագունդ զորքին. (ՊՏԱ, էջ 133, հմմտ, Համապատում, էջ 152):

Աշ. Հովհաննիսյանն այս թիվը համարում է «Ֆանտաստիկ» (APO,

Page -68-

I, c. LVII) : Աշ. Աբրահամյանն, իր հերթին, գրում է, թե «Ընտիր պատմության» հեղինակը ... թույլ է տվել երկու անճշտություն. Դիզակի Ավան-յուզբաշուն դարձրել է զուգարքեցի և Ղարաբաղի 2000 հոգուց բաղկացած զորաբանակի թիվը մեծացնելով հասցրել է 56 000-ի» [15] :

Այս տեսակետի ելակետը Սղնախների վերը նշած երկու տարբեր սյունյաց արշավանքների անհարկի նույնացումն է: Պիտի նկատել, սակայն, որ 1720-ականներին Ղարաբաղի հայոց զորքի ընդհանուր քանակի մասին ժամանակակիցների մեզ հասած մի շարք տեղեկություններ մոտ են Տեր-Ավետիքի հաղորդած 56000 թվին: Այսպես, 1723 թ. վերջին տարբեր վայրերից՝ Ղարաբաղից և Արդեբիլից, ռուսների գրաված մերձկասպյան շրջանները ժամանած Անտոն քահանան և Ծատուր Պետրովը Սղնախների զորքը հաշվում են 50000՝ 30000 հեծյալ և 20000 հետևակ [16] , 1723 թ. օգոստոսի 26-ին Ալեքսեյ Մակարովին հղած զեկուցագրում Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը հայ զինվորության թվաքանակը նույնպես 50 հազար էր գնահատում [17] : Հետաքրքիր է, որ 1723 թ. հայոց զորքի քանակը 60000 են համարել օսմանցի պաշտոնյաները . Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը պատմում է, թե 1723 թ. ապրիլի 2-ին թուրք դեսպանը գնում է էջմիածին և՝ «մին էլ մեր կաթուղիկոսին կասի՝ թե դու էլ մեծ սուչի (հանցանքի - Ա. Ա.) տեր աս, որ Ըռուստին խետ մին աս դառցել, էսչանք խայ աս կանգնացուցել՝ որ ասում ան՝ թե ԿՌ (60 000) խայ ե:սրադօվ հազիր ան» [18] : Մի ուրիշ տեղ Գիլանենցը նշում է. «...և մեր հայոց ասկարն որ բոլորվել ան՝ ասում ան՝ թե ԿՌ (60000) մարդ այ...» [19] : 1726 թ. հունիսի վերջին Ղարաբաղից Բաքու ժամանած Սիմեոն Բալասանովը հայտնում է ռուսներին, որ Սղնախներում 60 000 զորք կա [20] :

Հիրավի, վերոբերյալ տվյալների կողքին 56 հազարանոց «հայագունդ զորքի» մասին Տեր-Ավետիքի հաղորդումը բնավ էլ «Ֆանտաստիկ» չի թրվում. Տեր-Ավետիքը հայտնել է Մխիթարյաններին 1720-ականներին Այսրկովկասում Սղնախների զորքերի ընդհանուր թվաքանակի մասին

գոյություն ունեցող կարծիքը: Թե իրականում որքա՞ն է եղել Ղափան անցած զորքի քանակը՝ դժվար է ասել: Հասկանալի է, համեմայն դեպս, որ 56000-ը չափազանցված թիվ է. միաժամանակ, այս թիվը հուշում է, որ Սղնախների Սյունյաց առաջին ռազմերթը իրականացվել է, իրոք, մեծաքանակ զորաբանակով: Ասվածից աներկբա է դառնում, որ Ղափան անցած զորքի զորագլուխ «Յօհաննէսը» պատմագիտությանը հայտնի նույն Ավան-յուզբաշին է (Ղարաբաղի բարբառով Հովհաննէսը «Ավանէս» է կամ Ավան) [21], որը 1726-ականներին Ղարաբաղի Սղնախների զինական ուժերի գերագույն զորահրամանատուրն էր. «Հայոց մեծ իշխան Ավան ուզբաշին (APO, II, doc. 330, c. 270), «ամենեցունց պատվականայգոնեղ հայոց իշխան Ավան ուզբաշին» [22], «իշխանաշուք իշխանացադ գլուխ կարգեալ ... պարոն Աւան բէկ

Page -69-

ուզբաշին» [23], «սղնախցիների պարագլուխ» [24], «հայոց զորքի տնօրեն Ավան-յուզբաշին», («*ածի յի նէի աի աի քնէն նի անծառնաթի Աննի Բ չառթէ*»—*նի . ԱԹԻ , II, աի ք. 373, ն. 317*)[25] :

Գալով Ն. Աղոնցի դիտողությանը, թե «Գուգարացի՝ Ղուկաս վարդա-պետի ենթադրությունն է, որ ներել կարելի էր, եթե Գարգարացի ասեր, համաձայն Խորենացու գործածության» [26], և Ա. Մադոյանի կողմից առաջ քաշ-վող հիշատակարանին, ուր ասված է, որ «...մինչ երկիրս ընդ տիրապետու-թեամբ պարսից իշխանութեանն կայր, ի թուակսունիս հայոց ՌՃՀԱ (1722) էր, եկն համբաւ յայնկոյս կողմանցն Կուր գետոյն, թէ գուգարացիք (այսինքն շաքեցիք) միաբանեալ են ընդ լեռնաբնակ ազգին լեզկաց՝ չժառայել բնաւին իշխանութեան պարսից...» [27], - պետք է ասել, որ այս ամենը հիմք չի տալիս ժխտելու «Յօհաննէսի» և Ավան-յուզբաշու նույնացումը, ինչպես որ դա անում են Ն. Աղոնցն ու Ա. Մադոյանը: Ընդհակառակը, կարելի է նույնիսկ պնդել, որ «Գուգարքի» հասկացումը որպես «Գագուրք» և վերոգրյալ հիշատակարանի պարզաբանումը («Գուգարացիք՝ այսինքն շաքեցիք») գալիս են ապացուցելու ոչ թե այն եզրահանգումը, ըստ որի «Հովհաննէսն այն Ավանն է, մինը չորս կտրիճ երիտասարդներեն, որ զենքով դիմադրեցին լեռնականներին Ջրարերդում» [28], այլ լրացուցիչ կռվան են ընձեռում «Յօհաննէսի և Ավան-յուզբաշու նույն անձնավորություն լինելը հաստատելու համար: Փաստարկը հետևյալն է. Շաքին մտնում էր Շիրվանի վիլայեթի մեջ [29], իսկ մեզ հայտնի է, որ հենց Շիրվանից էր Ավան-յուզբաշին Ղարաբաղ տեղափոխվել: Դեռ ավելին, ըստ ավանդության, Ավանը ծնվել է Շաքիում՝ Նուխի գավառի Ավան կամ Ավանդամ գյուղում, որտեղ որոշ ժամանակ ապրել է նրա ընտանիքը [30]: Ավելի խոսուն է այն փաստը, որ ժա-մանակակիցները Ավան-յուզբաշուն եւ Շիրվանից Ղարաբաղ անցած նրա զինակիցներին անվանել են «շիրվանցիներ», «Շիրվանայ տղէք» (տե՛ս APO, II, doc. 278, c. 187-188) [31]: Այսպիսով, եթե տրամաբանորեն զար-

Page -70-

գացնենք Ն. Աղոնցի և Ա. Մադոյանի առաջարկած հավասարեցումը, կստանանք հետևյալ բանաձևը. գուգարացիներ = գարգարացիներ (գագուրա-ցիներ)=շաքեցիներ=շիրվանցիներ: Այսինքն, «Յօհաննէս պետն՝ Գուգա-րացույտ նշանակում է՝ շիրվանցիների զորապետ

Ե՞րբ է տեղի ունեցել Գանձակի ճակատամարտը: Աշ. Հովհաննիսյանի նախնական կարծիքով՝ 1723 թ. հունիսին (տե՛ս APO, I c. LXVI): Հետագայում նա թվագրել է Գանձակի 18-20-օրյա դիմադրությունը 1723 թ. ամռան ամիսներով [33]: Պ. Հարությունյանը նշում է, որ այս ճակատամարտը՝ եղել է 1723 թ. աշնանը [34]: Ըստ Աշ. Աբրահամյանի, թուրքական բանակը Թիֆլիսից շարժվել է Գանձակ 1723 թ. հոկտեմբերի սկզբին, իսկ գրոհը քաղաքի վրա սկսել է հոկտեմբերի 9-ին [35]: Ցավոք, երեք գիտնականներն էլ իրենց տեսակետը որևէ կերպ չեն հիմնավորում կամ բացատրում:

Վերոբերյալ վավերագրում Անտոն քահանան բավականին հստակ է նշում Գանձակի պաշտպանության ժամանակը, նոյեմբերի 26-ին ժամանելով Բաքու, նա հայտնում է, որ մեկ ամիս առաջ ինքը եղել է Գանձակի մոտակայքում և հենց այդ օրերին էլ թուրքական բանակը փորձել է գրավել քաղաքը, այսինքն՝ խոսքը 1723 թ. հոկտեմբերի մասին է [36]: Նույն իրողությունն են հուշում նաև Գանձակի մարտերի մասին մեզ հասած թվագրված վավերագրերը, որոնք բոլորն էլ գրված են 1723 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին [37]: Այս ճակատամարտի մասին առաջին արձանագրությունը գտնում ենք Պետրոս I-ին Սղնախների քաղաքական ղեկավար շրջանակի 1723 թ. նոյեմբերի 1-ին հղված նամակում. «...օսմանցին եկն, Վրաց տուն առավ, և եկն մինչև ի Գանջայ, Ի (20) օր ծեծեց զքաղաքն և դառձաւ...» (ԸՀԿ, II, ՊՏՍ. 192, 193, ր. 48, 50): Քանի որ բոլոր աղբյուրները ճակատամարտի տևողությունը նշում են 18-20 օր [38], հնարավոր է, որ Աշ. Աբրահամյանը 1723 թ. նոյեմբերի 1-ի նամակի [39] ժամանակի հաշվառումով է փորձել պարզել Գանձակի վրա օսմանյան բանակի գրոհի սկիզբը, այսինքն, նոյեմբերի 1-ից հանել է 20 օր և ստացել է հոկտեմբերի 9-ը: Պարզ է, սակայն, որ նոյեմբերի 1-ի նամակը Պետրոս I-ին կարող էր գրվել ոչ միայն ճակատամարտի ավարտի հաջորդ օրն իսկ, այլ նաև որոշ ժամանակ անց: Այսպես ենք ասում, որովհետև Անտոն քահանայի հաղորդած հայկական և պարսկական զորաջոկատների միջև 1723 թ. հոկտեմբերի 20-ին Հաղուրթի մոտ տեղի ունեցած միջադեպը վկայում է, որ Գանձակի համար մարտերը շարունակվել են առ առավելն մինչև 1723 թ. հոկտեմբերի 20-ը: Դեպքի նկարագրությունից միանգամայն պարզ է, որ պարսկական զորաբանակը Ղարաբաղ ներխուժելու դիտավորություն չուներ. տեղի ունեցածը պատահական կարճատև ընդհարում էր հայկական և պարսկական զորքերի առաջապահ ջոկատների միջև՝ «èâî îîâúâçã ñ îîâúâçãî î ñúâðâèèñü [40]: Պար-

սից զորքը գնում էր դեպի Խուղաֆերիմի կամուրջը, անշուշտ, նպատակ ունենալով անցնել այն և միանալ Ատրպատականում դեգերող շահ Թահմասպ II-ի փոքրաթիվ ուժերին [41]: Սա նշանակում է, որ օսմանցիները, Գանձակի ճակատամարտը տանուլ տալուց հետո, մինչև հոկտեմբերի 20-ը արդեն իսկ ետ էին դարձել, այլապես անհասկանալի կլիներ թուրքական վտանգն իր թիկունքում թողած պարսկական խոշոր (ըստ Անտոն քահանայի՝ 40 000-անոց) բանակի շարժումը դեպի Խուղաֆերիմի կամուրջը: Ալսպիսով, եթե նկատենք, որ Գանձակի պաշտպանությունը տևել է 18-20 օր, ընդունելու ենք, որ թուրքերի գրոհը Գանձակի վրա սկսվել է 1723 թ. սեպտեմբերի՝ վերջին կամ հոկտեմբերի

առաջին օրերին:

Որպեսզի պարզ լինի օսմանյան բանակի կրած պարտության և դրանից բխող քաղաքական հետևանքների ամբողջական պատկերը, մեջբերենք ժամանակակիցների մի շարք վկայություններ: Անտոն քահանայի վերը բերված տեղեկություններից մեկի համաձայն, Գանձակի մատույցներից Թիֆլիս վերադառնալուց հետո օսմանյան բանակի մեծ մասը ցրվում է տներով: 1723 թ. դեկտեմբերի 20-ին Շամախիից Ալեքսան քահանան այդ մասին գրում էր. «Կանջու վերայ փախան հոռմեցիքըն (իմա՝ օսմանցիները-Ա. Ա.): ԹՌ (9000) մարդ էր կողօրվել [42] : Գնացին Թիֆլիզ, կեսըն մնացին Թիֆլիզ, կեսըն գնացին Ըսդանպուլ, որ արզ անէն իւրեանց խոնքարին, էլ շաղ դօշուն վեր առնէն, եագբաշի կան, որչափ որ երկիր կայ, առնուն» (APO, II, doc. 195, 196, c. 53, 55): 1723 թ. դեկտեմբերի 5-ին (հին տոմարով՝ նոյեմբերի 24-ին) Եղիա Մուշեղյան Կարնեցին նամակ է ստանում շահ Թահմասպ II-ի գործերի կառավարիչ Միրզա Ալինադիից, ուռ ասված էր.«Օսմանցու էիուալն՝ էն ժամանակն որ Գանձակու յերկրին վրա որ եկել էյին, որ Գանջա բռնէն, քաղաքացոց և օսմանցոց մեջն 7 անգամ կռիւ անկաւ, ամէն անգամ օսմանցին կոտր կերաւ: նրանց թօփխանան պարսից ձեռ անկաւ: Եօթն կռվումն էՌ (7000) մարդ օսմանլուիցն կոտորվիլ է: Էն ժամումն Մահմատ դուլի խանն էլ հասել է: Երգրմա Իպրահիմ փաշան ամա՛ն են կանչել և փախել...» [43] : 1723 թ. դեկտեմբերի 25-ին (հին տոմարով՝ դեկտեմբերի 14-ին) Եղիա Կարնեցին մի գրություն է ստանում Աստառայի «սպառապետ» (սարդար) Մուստաֆա խանից, որտեղ նույն դեպքերի մասին ասված էր. «...բարձր բանակիցն խապար հասաւ թէ՛ մեծ աստիճանա-լոր թագաւորն, որ է թագաւորն օսմանցոց, բարիշութեան հիմ դրել է և բա ղեկամութիւն և բնական սահմանքն որպէս որ կար այնպէս կապել են, և նրա զորքն, որ Գանձա կոտորվել էյին՝ և կորել էյին, մնացած զորքն ամէն տեղաց յետ է դարձուցել և բարեկամութիւնն նորել և ամուր են արել» [44] : 1723 թ. վերջին Կ. Պոլսի Վենետիկի դեսպանը ծանուցում էր, որ Գանձակի համար մղված ճակատամարտում Իբրահիմ փաշան ծանր պարտություն է կրել, զոհ տալով իր 50000-անոց զորաբանակի երկու հինգերորդը [45] :

Բերված տվյալներից պարզվում է, որ Գանձակի պարտությունից հետո

օսմանյան վտանգը Սղնախների համար առժամանակ վերանում էր: Ղարաբաղի հայ զինվորությունը իրեն այնքան վստահ է զգացել, որ նույնիսկ պահանջել է Իբրահիմ փաշայից հայ զերիներին ազատ արձակել, և սա էլ, հաշվի նստելով ուժերի ստեղծված իրական հարաբերակցության հետ՝ կատարել է Սղնախների պահանջը (տե՛ս Անտոն քահանայի վերը բերված տեղեկությունները):

Պարսից ուժերի կողմից նույնպես սպառնալիք չկար, ընդհակառակը՝ սրանց և Սղնախների միջև դաշնակցության եզրեր գտնելու միտում էր նկատվում. 1723 թ. հուլիս-օգոստոսին Սղնախների մի զորաջոկատ Հաջի Դավութ խանի առջեւ փակում է Գանձակ տանող ճանապարհը եւ թույլ չի տալիս անցնել Կուր գետը. «È õì òàè èòòè... Äàóáááè ìî äðòáì é ñòì ðì íà Èòðù äëÿ áçÿòüÿ Äáí æè è àðì ÿí ñèíà áí èñèí ãì Äáí æè ìí àáì Äàóáááèà íà äì ì òñðèèè è í ú í á ì í ñòì èò í à Èòðá ñ áí èñèí ì ñáì èì ç äááì ÿ òññÿ÷àì è ÷áèí ááèè» (APO, II, doc. 188, c. 44): Նույն վավերագրում կա նաև չափազանց հետաքրքրական մի տեղեկություն. À ñúí Øáðîá ¥ÇÛ³ Á³ ÑÛ³ èâ II-Á — 2^{©2} æèââò â Õáâðèçá ñ áí èñèè

Այս հենքի վրա դիտելով Սղնախների քաղաքական եւ. ռազմական պարագլուխների՝ 1723 թ. նոյեմբերի 1-ի ուղերձը Պետրոս I-ին, հանգում ենք մի շարք հետևությունների. ա) նամակում կարգում ենք. «Ի չորից կողմանց թշնամիք մեր յարուցեալ կան ի վերայ մեր ... զի մէկ դիմաց օսմանցին եկն, Վրաց տուն առաւ, և եկն մինչև ի Գանջայ, Ի (20) օր ծեծեց զքաղաքն ե: դարձաւ. և մէկ դիմաց Պարսից, մնացեալքն փոյթ ընդ փոյթ գան ի վերայ մեր. միւս դիմաց Տաղստանցին և Լազկին ասպատակեն զմեզ» (APO, II, doc. 192, c. 48; cp. doc. 193, c. 50): Կարող ենք պնդել, որ արժարժված մտահոգությունները չէին վերաբերում նամակի գրման պահին 1723 թ. նոյեմբերի սկզբին Սղնախներում և նրանց շուրջը ստեղծված իրադրությանը, այլ խոսում էին անցած և գալիք վտանգներից՝ այդպես ցանկանալով շեշտել նամակագիրների ռուսական կողմնորոշումը: Այս իրողությունը երևակում է նաև ուղերձի հետևյալ տողերում. «Ահա աչս է ժամանակ զմեզ ի ծառայութիւն ստանալոյ, դի թագաւորն Պարսից յոյժ նուաղեցաւ, և ոչ իսկ երեւի, և իշխանութիւն օսմանցոյն տակալին առ մեզ ոչ է հասեալ...» (նույն տեղում, էջ 48-49, հմմտ. էջ 50): բ) Իրենց վերապահված հարաբերական անվտանգության և կայունության ժամանակամիջոցը Սղնախները համարում էին 1-2 ամիս. «Ահա մինչև ի մէկ Բ (2) ամիսն եթէ զօրապետ և զօրք ի հրամանէ քունմէ ոչ հասանիցեն առ մեզ, այնպէս համարեսցի տէրութիւն քոյ, որ զմեզ ազգալիմք կբառնան ի միջոյ թշնամիք խաչին Քրիստոսի» (նույն տեղում):

Այսպիսի գնահատականի համար, իրոք, որոշակի հիմքեր կային. 1723 թ. հոկտեմբերի 27-ին Կ. Պոլսի ռուսական ռեզիդենտ Իվան Նեպլյունը գրում

Page -76-

էր, որ թուրքերը հոխորտում են, թե ձնանը իրենք կգրավեն Երևանն ու Թավրիզը (APO, II, doc. 270, c. 153): Դեռևս նույն թվականի օգոստոս-սեպտեմբերին լուրեր էին տարածված Երևանի վրա թուրքական բանակի հարձակվելու մասին [51]: Հարկ է նշել, որ նախքան Այսրկովկասի օսմանյան ռազմակալումը, 1720-ականների սկզբին գրված փաստաթղթերում բազմիցս շեշտվում էր Երևանի ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակությունը, այսպես, 1722 թ. դեկտեմբերի 12-ին Մինաս արքեպիսկոպոս Փերվազյանը Մինաս վարդապետին գրում էր. «Եւս յԵրևան Իրանու երկրին բանալիքն է. քեզ ևս զահիր է մեր մաթլապն (նպատակը-Ա. Ա.), այս է, որ Երևան ձեռք բերենք, այլ Օսմանլուն և խզըլպաշն ոչ ինչ կարել չեն պաշարում (ոչինչ չեն կարող հաջողեցնել-Ա. Ա.)» [52]: Այս առումով մեզ ծանոթ փաստաթղթից ուշագրավ է Անտոն քահանայի այն տեղեկությունը, որ շահ Թահմասպ II-ը մտադիր է արշավել Երևան (ԸՀԿ, II, ՊՏՍ. 194, ր. 51): Նույն ամիսներին (1723 թ. երկրորդ կեսին) բրիգադիր Վասիլի Լևաշովը հայտնում էր, որ Թահմասպը «Երևանի պաշտպանության համար մարզ է հավաքում» (APO, II, doc. 197, c. 56): 1723 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև 1724 թ. փետրվար ամիսը Թահմասպ II-ին գտնում ենք «Նախիջևան նահանգի Նախիջևան քաղաքում», որտեղ նա, ակներևաբար, անցել էր Երևանի պաշտպանությունը ավելի մոտից կազմակերպելու մտադրությամբ:

Վերադառնանք Ղարաբաղի հայ զինվորության Սյունյաց առաջին ռազմարշավի խնդրին: 1723 թ. նոյեմբերի 26-ին շամախեցի Անտոն

քահանայի Բաքվում տված տեղեկությամբ, հոկտեմբերի վերջին (երբ Անտուն քահանան դեռ Ղարաբաղում էր) Սղնախների հայոց զորքի առաջնահերթ նպատակը Ղափան արշավելն էր ի պատասխան Ղափանի հայերի դիմումի: Իվան Կարապետը, 1723 թ. դեկտեմբերի վերջին գալով Ղարաբաղ [54], այդտեղ է գտնում Ավան-յուզբաշուն և նրա զինակիցներին. մեզ է հասել Ավան-յուզբաշու ստորագրությամբ Իվան Կարապետին տրված մի վստահագիր, որը թվագրված է 1724 թ. հունվարի 5-ով (APO, II, doc. 198): Այդ պահից մինչև 1724 թ. ապրիլի հայտնի օգնական արշավանքը, Ղարաբաղից Իվան Կարապետի հաճախակի պարբերականությամբ ռուսներին հղված մանրամասն զեկուցագրերի մեջ որևէ տվյալ չկա սղնախցիների Ղափան կատարած արշավանքի մասին: Այս ամենից եզրակացնում ենք, որ Իվան Կարապետի Ղարաբաղ ժամանելու պահին Ավան-յուզբաշու զորաբանակը Ղափանից արդեն վերադարձել էր: Այսպիսով, Տեր-Ավետիքի նկարագրած՝ Ղարաբաղի հայոց զորքի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք տեղի է ունեցել 1723 թ. նոյեմբերի 1-ից (Պետրոս I-ին նամակ գրելու պահին Ավան-յուզբաշուն և մյուս զորահրամանատարները դեռ Ղարաբաղում էին) մինչև 1724 թ. ընկած ժամանակահատվածում, առավել հավանական է՝ 1723 թ. նոյեմբերին:

Հիրավի, Սղնախները պիտի փորձեին ամեն կերպ օգտագործել 1723 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ստեղծված բարենպաստ իրադրությունը՝ օսմանյան ներխուժման նախօրեին իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար: Այս խնդրի իրագործման համար կարևորագույն միջոցը, թերևս, Ղափանում գործող հայ ապսամբ ուժերի հետ առավել կայուն և անմիջական կապի

Page -77-

հաստատումն էր: Ավելի ուշ, 1724 թ. ապրիլի 4-ին Իվան Կարապետը դրանից էլ ընդարձակ էր ներկայացնում հայ զինվորության ծրագիրը. «Եւ էս խայերին մեչտեղն Քուրդ կայ: Էս խայերն ասում ան, թէ... կուզանք Քուրտին վերէն. քուրտն փչացնենք, որ տեղէս մինչի Երևան ողջ խայեր ան՝ Ա(1) կուտառնան» (APO, II, doc. 239, c. 99): Ավան-յուզբաշու զորքի կողմից Որոտնա բերդի պաշարումը բնավ պատահական չէր: Տեր-Ավետիքի պատմածից պարզ է, որ Ղարաբաղցիների արշավանքի պահին Ղափանում միայն երկու «թուրքական» հենակետ էր մնացել՝ Ջևու և Որոտնա բերդերը (տե՛ս ՊՏԱ, էջ 133): Բնական է, որ Ավան-յուզբաշու զորաբանակը, որի կորիզը կազմում էին Շոշի սղնախի «չիրվանցի» մարտիկները, փորձելու էր ոչ թե խորանալ բուն Ղափանի խորքերը՝ դեպի Ջևու, որը շատ ժամանակ կիսլեր, այլ վերացնել Նախիջևանից, Մեղրիից և Արարատյան դաշտից Ղարաբաղ անցնող տարանցիկ բանուկ մայրուղիների և տեղական ճանապարհների հանգուցակետի շրջանում գտնվող Որոտնա բերդի թշնամական կայազորը [55]: Դրանով իսկ Սղնախները նպաստում էին Արևելյան Հայաստանի՝ հայկական զինված ուժերի միավորման կարևորագույն խնդրին՝ «որ տեղէս մինչի Երևան ողջ խայեր ան Ա(1) կուտառնան», և, միաժամանակ, լուրջ՝ օգնություն էին ցույց տալիս ուժերի գերլարումով կռվող Ղափանցիներին: Հավանաբար, հենց այդ մասին էր Ավան-յուզբաշուն խնդրել Դավիթ-բեկը, որն իրեն հենակետ կառուցելով Ջևու բերդից ոչ հեռու գտնվող Հալիձորի անապատում ինքը պիտի հոգար Ջևուի գրավման գործը:

Տեր-Ավետիքի վկայությամբ, «Յօհաննէսը», այն է Ավան-յուզբաշին,

Տաթևից վերցնելով Դավիթ-բեկի գանձարանը, վերադառնում է Ղարաբաղ, (ՊՏԱ, էջ 133. հմմտ. Համապատում, էջ 152): Սա նշանակում է, որ միջնադարի օրենքները գործում էին նաև Ղարաբաղի և Ղափանի հայ զինվորությունների փոխհարաբերություններում. գանձարանի բռնագրավումը, հավանորեն, սղնախցիների կողմից համարվել է արշավանքի ձեռնարկման և Որոտնա բերդի պաշարման դիմաց իրենց հասանելիք վարձք: Այդ դրվագը փաստում է նաև, որ Դավիթ-բեկը նոր էր հաստատվել Հալիձորում և դեռ չէր հասցրել Տաթևից տեղափոխել իր գանձարանը:

Ըստ Տեր-Ավետիքի, Ջևուհն գրավվել է «Յօհաննէսի» զորաբանակի արշավանքից հետո և Որոտնա բերդի գրավումից առաջ (ՊՏԱ, էջ 133): Եթե ընդունենք, որ ղարաբաղցիների Սյունյաց ռազմարշավը պիտի ավարտված չլիներ ամենաշուտը 1723 թ. նոյեմբերի առաջին կեսին (դա միանգամայն հնարավոր էր, եթե հիշենք, որ Ղարաբաղից Ղափան 3 օրվա ճանապարհ էր) [56], իսկ Որոտնա բերդը, գիտենք, գրավվել է 1724 թ. մարտի 29-ին, ապա Ջևուհն առումը պիտի դնել այդ ժամանակակետերի միջև ընկած հատվածում:

Թերևս, հնարավոր է նաև որոշել Ջևուհն գրավման ամենահավանական ժամանակը. ա) օգտվելով Որոտանի կայազորի նկատմամբ ղարաբաղցիների ահաբեկիչ և կաշկանդող գործողությունից և, կանխելու համար շուտով սպասվելիք արտաքին անբարենպաստ շրջադրության օսմանյան ռազմակալման ազդեցությունը Ղափանի ներքին իրադրության վրա, Դավիթ-բեկը ջանալու էր հնարավորին չափ արագ վերացնել Ասլամազ Դուլու գլխավոր-րությանը Ջևուհն բերդում կենտրոնացած թշնամական ուժերը. բ) Ջևուհն պաշարումը քիչ հավանական է 1724 թ. հունվարին-փետրվարի առաջին կես-

Page -78-

սին՝ խստաշունչ ձմեռվա պատճառով. գ) Ս. Շահումյանի վկայությամբ, նախքան Բարգուշատ արշավելը Թորոս-բեկը (որը մինչ այդ մասնակցել էր Ջևուհն գրավմանը) մեծ զորահավաք է անցկացնում Չավնդուրում և 6000 զինվոր հավաքագրում (ՊՍՇ, էջ 124): Մեզ հայտնի է, որ Թորոսը արշավել է Բարգուշատ 1724 թ. մարտի վերջին [57],

ուստի՝ եթե ընդունելու լինենք Ջևուհն առումի հավանականությունը 1724 թ. փետրվարի վերջին - մարտի սկզբին, ապա Թորոսին զորահավաքն անցկացնելու և դժվարին արշավանքին (սկզբից նա նույնիսկ նախատեսում էր Օրդուբադի գրավումը, տես ՊՍՇ, էջ 124) նախապատրաստվելու համար շատ քիչ ժամանակ կմնա:

Նույնատիպ տրամաբանության ես հանգում, դիտելով Դավիթ-բեկի՝ Որոտանի պաշարումին (1724 թ. մարտի 25-29) անմիջապես նախորդող գործողությունները Սիսիանում. «Գնաց ի Սիսան գաւառ, և անդ կալեալ կոտորեաց զիշխանս Թուրքաց» (ՊՏԱ, էջ 133, հմմտ. Համապատում, էջ 152): Այս պատժիչ ձեռնարկը ևս որոշ ժամանակ էր պահանջում: Կարծում ենք, Ղափանում 1724 թ. ռազմական կամպանիան սկսվել է վերը նշված երկու զուգընթաց գործողություններով՝ Դավիթ-բեկի արշավանքով Սիսիան և Չավնդուրում Թորոսի կազմակերպած մեծ զորահավաքով (1724 թ. փետրվար-մարտ): Այսպիսով, ամենք վերջին հետևությունները. 1) Ջևուհն, ամենայն հավանականությամբ, գրավվել է 1723 թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսին կամ դեկտեմբերի սկզբին. 2) արդեն բնակվելով Հալիձորում, Դավիթ-բեկը ձերբակալեց իրեն ներկայացած

Տեր-Ավետիքին և մելիք Փարսադանին և ուղարկեց Շնիերի բանտ, որտեղից 15 օր (ըստ Համապատումի՝ 12 օր) անց նրանց ազատ արձակեց Ավան-յուզբաշին: Հետևաբար, Հալիձորի բերդի կա-ռուցումն ավարտվել էր 1723 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին՝ նախքան Սղնախների Սյունյաց առաջին ռազմերթը (1723 թ.. նոյեմբեր): Ասվածից բխում է մի հետևություն ևս. Տեր-Ավետիքը և Մելիք Փարսադանը ներկայանում են Դավիթ-բեկին Հալիձորում 1723 թ. հոկտեմբերի վերջին - նոյեմբերի սկզբին:

Սխալ կլիներ կարծել, սակայն, որ Ղափանում ծայր առած կռիվներում նրանք կարողացել էին մի ամբողջ տարի չեզոքություն պահպանել և նոր էին միայն միանում Դավիթ-բեկի գլխավորած շարժմանը: 1722 թ. աշնան դրությունն արտացոլող սյունյաց գորավարների և զորքերի ցանկի [58] համաձայն, Տեր-Ավետիքը՝ 468 և մելիք Փարսադանը՝ 250 զինվորով Դավիթ-բեկին դեռ այդ ժամանակ ենթակայություն հայտնած զորապետերից էին (տես Ջորաջուցակ, էջ 143-144): Այլ հարց է, որ այս երկուսը, հավանաբար, կասկած ունենալով Դավիթ-բեկի իշխանության կենսունակության նկատմամբ, 1723 թ. առաջին կեսին Ղափանի դեմ ուղղված խոշորամասշտաբ հարձակումների ժամանակ փորձել են հնարավորին չափ հեռու մնալ արյունույի բախումներից: Հենց դրանում (և ոչ դավաճանության մեջ) է Դավիթ-բեկը մեղադրում նրանց «ընդե՞ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ» (ՊՏԱ, էջ 132): Դրանով է բացատրվում նաև նրա համեմատաբար մեղմ վարմունքը Ղափանի այս երկու ազդեցիկ դեմքերի հետ. Շնիերի բանտից նրանց վերադարձից հետո (1723 թ. նոյեմբեր) Դավիթ-բեկը «ընկալեալ զՄելիք Փարսադան՝ կացոյց զնա յիւրում կարգի զօրապետ ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն և վեց զօրաց: Եւ զտէր Աւետն ի վերայ չորեքհարիւր քառասնից, (ՊՏԱ, էջ 133. Համապատում, էջ 152): Տեր-Ավետիքի և մելիք Փարսադանի ջոկատների թվակազմի վերաբերյալ Ջորաջուցակի և ՊՏԱ-ի հաղորդումների չնչին տարբերությունը վկայում է, որ 1723 թ. նոյեմբերին, Դավիթ-բեկի համաձայնությամբ, նրանք վերաստանձնել էին իրենց նախկին ջոկատների հրամանատարությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Դավիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», աշխատասիրեց Սամվել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1978 (այսուհետև՝ Պատմութիւն Ղափանցւոց): Այս հրատարակւոյթյան բնագրային մասը հոդվածիս շարադրանքի մեջ, համառոտագրւոյթյուններով, հղելու ենք ըստ հետևյալ հատվածների. ՊՍՇ— Պատում Ստեփան Շահումեանի, էջ 119—130. ՊՏԱ-Պատում Տէր Աւետիք քահանայի, էջ 131 —143. Համապատում—Համապատում բնագիր, խմբագրեց հ. Ղուկաս վրդ. Սեբաստացի, էջ 147—181. Ջորաջուցակ — Դավիթ-Բեկի զորավարների ցանկը, և Տեր-Ավետիքին նվիրված ներբողը, էջ 143 — 145:
2. Թ. Աթ. Էի եօեի ճաօճ Էճայ ենճի ճեճ. Աճօի ճել ճճաօճեյ. Ի ., 1980, ճ. 34.
3. Տէն «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, N 2, էջ 120—130:
4. «Կամնադուք» տեղանունը Համապատումից դուրս է մնացել (տէն էջ 155):
5. Տեքստում դրված է Ղարադոզ. սա, անշուշտ, Ղարադաղն է, քանի որ Համապատումում այն դարձել է «Սև լեռ» (էջ 151): «Ուզ» վերջին առեւել գրչի կողմից կամ տպագրւոյթյան ժամանակ թույլ տրված վրիպակ են «ա» և «ու», «զ» և «ղ» տառերի ձեռագրային նմանւթյան պատճառով: Ս. Արամյանի Առաջաբանում ՊՏԱ-ի նույն հատվածը բերված է «Ղարադուղ» ձևով (էջ 79):
6. Ա. Գ. Աբրահամյան. Սյունիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման պատմւոյթյան շուրջ.-«Պատմա-բանասիրական հանգեստ, 1972, N 4, էջ 170:
7. Նույն տեղում, էջ 169. հմնտ. Ի . Թ. Աճօճի յի . Ի նաի ճի ճեճաօի ճ ճաճաճի ճա ճճի ճի նեի ճի ճ ճճի ճա ճ 1-ի ճ ճճաճճճ ճ XVIII ճաճեճ. Ի ., 1954, էջ 266.
8. Հ.Դ. Փափագյան, Դավիթ-բեկի պայքարը օսմանյան ներխուճման դէմ եւ հա-րաբերւոյթյունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ - Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 1, էջ 23:
9. Ատուգապես չգիտենք, թե ինչ էթնիկական պատկանելւթյուն են ունեցել Ղափանի ներ-սում բնավորված մահմեդականները: Օրինակ, Տեր-Ավետիքը Ղարաչողուներին անվանում է «թուրքեր» (ՊՏԱ, էջ 132), իսկ Աբրահամ Կրետացին «քրդեր» (Աբրահամ Կրետացի. Պատմւթյուն, Քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանւթյուն, առաջաբան և ծանոթագրւթյուններ՝ Ն. Կ. Ղորղանյանի. Երևան, 1973, էջ 150, 151): Ն. Ադոնցը գրում է, որ Ղարաչողուները «իսկապես ոչ թուրք են և ոչ քուրդ, այլ այն ինչ որ այժմ կոչվում է Թարաքեանա, այսինքն թուրքմեն» (Ն. Ադոնց. «Դավիթ բեկ» վեպի պատմական հիմը և գաղափարախոսական արժեքը.- Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան). կյանքը, գրականւթյունը,

հիշողություններ. Փարիզ, 1937, էջ 125): Պետք է ասել, սակայն, որ հայոց մեջ «քուրդ» և «թուրք» էթնոհիմները ուշ միջնադարում հաճախ գոռոճածվել են կրոնադավանական իմաստով և նշանակել են «մահմեդական» (թեև Ղարաչոռուների քուրդ լինելու մասին Աբրահամ Կրետացու հաղորդումն ստույգ է. հմմտ. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան. Երևան, 1961, էջ 159): Այսպես, Ս. Շահումյանը հայտնում է, որ Պապ հազարապետը Լեհվազի ձորում կոտորել է տալիս «զերիս տունս թուրքացեալս» (ՊՍՇ, էջ 124): Համապատումում սա, միանգամայն արդարացիորեն, դարձել է «զերիս տունս, որք ուրացեալք էին զՔրիստոս» (էջ 156): Թուրքանալը» նույն նշանակությամբ էր գործածում նաև Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսը (այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Ս. Կարապետյան, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և աբելախայերը. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, N 1, էջ 220-221): Հ. Կնյազյանի հայտնած այն կարծիքը, թե «մինչև 1726 թ., երբ սկսվեցին թուրքական արշավանքները դեպի Սյունիք Սյունիքի մահմեդական բնակչությունը գրեթե բացառապես պարսիկներն էին» (Հ. Ա. Կնյազյան. Ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ. Երևան, 1963, էջ 95), ընդունելի չէ թեկուզ այն պատճառով, որ այդ բնակչության զգալի մասը կազմող Ղարաչոռու, Ջիվանշիր (Օթուզիքի) եւ այլ ցեղերը վրանաբնակ քոչվորներ էին:

10. Համապատումից դուրս են մնացել երեք «թուրքաբնակ» բնաջնջված գյուղերի անունները՝ Դամալի, Շրդի և Պիրենայ: Սակայն հիշվում է չորրորդը՝ Թաշամերը, որի անունը չէր ընդգրկվել ՊՍՇ-ում (տես Համապատում, էջ 156. հմմտ. ՊՍՇ, էջ 123 —124):

11. Տես Ա. Գ. Աբրահամյան. Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից. Երջան, 1953, էջ 82—84: Նույնի Սյունիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման պատմության շուրջ, էջ 172: Հ. Ա. Կնյազյան. նշվ. աշխ., էջ 63 — 65: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երջան, 1372, էջ 166: *Աժի յի ի -ձոճնեթա ի Օի ի թաի եյ ա 1-ի է Օձաձե XVIII աթեթ. Նաի ժի եթ աի եթի աի Օի ա, Օ. II, -աճՕս I, ի ի ա ձաթթեթեթեթ Աթ. Էի աի ի եթյի ա. Աձաթաի , 1964, (այսուհետև շարադրանքի մեջ՝ ԸՀԿ), թ. LVII: Ն. Ադոնցի, ապա և Ա. Գ. Մադոյանի այլակարծիք դիտողությունները չեն մոտենում խնդրի հանգույցին (Ազոնցն առհասարակ «անհեթեթ զրոյց» է համարում «Պատմության» այս հաղորդումը), այդ իսկ պատճառով թերի են եւ անհամոզիչ (տես Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 126, 137. հմմտ. Ա. Գ. Մադոյան. Դիտողություններ Դավիթ-բեկի ապստամբության պատմության շուրջ - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, N 8, էջ 186 -187, 193),*

12. *Աժի յի ի -ձոճնեթա ի Օի ի թաի եյ ա 1-ի է Օձաձե XVIII աթեթ. Նաի ժի եթ աի եթի աի Օի ա, Օ. II, -աճՕս II, ի ի ա ձաթթեթեթեթ Աթ. Էի աի ի եթյի ա. Աձաթաի , 1967 (այսուհետև շարադրանքի մեջ APO, II), doc. 277, c. 184.*

13. Տես Ա. Գ. Աբրահամյան. փի էջ..., էջ 83:

14. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, N 2, էջ 13-132:

15. Ա. Գ. Աբրահամյան, Սյունիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման

պատմության չուրջ, էջ 172:

16. APO, II, doc. 194, c. 51. Վ. Կ. Ոսկանյան, Վ. Ա. Դիլոյան.
Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի
20-ական թվականներին (նոր վավերագրեր).- «Պատմա-բանասիրական
հանդես», 1964, N 2, փաստ. 2, էջ 253:

17. թ. Ը. ԳՅՏԶ. հվՏՔպվո՛ կպՅՐՈ ԹպսոՒՍՏՆՏ ը ԸՐՎ՛վրՍՈՎ վՈՐՏՊՏՎ,
հկո., 1898, ՊՏՍ. 231, ը. 359.

18. «Ժամանակագրություն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի».- «Կռունկ
Հայոց աշխարհին», 1863, թիվ Գ, էջ 196:

19. Նույն տեղում, էջ 209:

20. Ա. Գ. Աբրահամյան. Մի էջ..., էջ 119:

21. Լեո. Երկերի ժողովածու (տաքը հատորով). Հայոց պատմություն, հ.
3, գիրք 2. Երևան, 1973, էջ 140:

22. Ա. Գ. Աբրահամյան. Մի էջ..., էջ 258, հմնտ. APO, II, doc. 347, c. 287:

23. APO, II, doc. 228, c. 85: Այս վավերագրի ռուսերեն համառոտ
թարգմանության մեջ կարդում ենք. «İ eñüi î î aî î aî ađðei aî ađeðà
æèaâî î aî ... è ñî ađaî ep ađî ýî ñei ì ó è aèaâî î ì ó ìçáàøâ Aâaî ó
î ađðèèèóèýđî î » (նույն տեղում, էջ 86) :

24. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի § Անդրկովկասի
մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, էջ 159:

25. Ավան-յուզբաշու մասին տես՝ Ի . Ծ. ԱծօԾբի յի . Օèàç. ñî ÷., ñ.
234-238, և APO, I, c. XL-XLIII, Պետք է, ԳՅԵԼ, որ Աշ. Աբրահամյանն
Ավանին սխալ կերպով անվանում է, Դիզակի յուզբաշի (տես Ա. Գ.
Աբրահամյան. Մի էջ..., էջ 269: Նույնի՝ սյունիքի XVIII դարի
ազատագրական շարժման..., էջ 172): Նրան հետևելով, սխալը կրկնում է
Ա. Մադոյանը (տես Ա. Գ. Մադոյան. ԳՅՎ. աշխ., էջ 183): Մինչգեռ,
Ավան-յուզբաշու նստավայր Քարագլխի կամ Շոշվա-ղալա սղնախը
գտնվում էր Վարանդայում (տես APO, I, c. XXXIX-XLI):

26. Ն. Ադոնց. ԳՅՎ. աշխ., էջ 126 (ընդգծումը Ն. Ադոնցինն է):

27. Տես Ա. Գ. Մադոյան. ԳՅՎ. աշխ., էջ 186. տես, նաև Նյութեր հայ
մեկիքության մասին, Ա պրակ, Առաքել վարդապետ, Դիզակի
մեկիքութիւնը. Վաղարշապատ, 1913, էջ 14:

28. Ն. Ադոնց. ԳՅՎ. աշխ., էջ 126:

29. Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration, translated
and explained by V. Minorsky. London, 1943, p. 102; հմնտ. Է. Ի .
İ ađðøðâñèèè. İ ÷ ađèè î î èñòî ðèè Õâî äâèüî Üò î Õî î øâî èè â
Äçâðââèæââî â è Äðî âî èè â XVI-í à÷âèâ XIX ââ. Էâí èí ađââ, 1949, ñ.

117, 144.

30. Տես ի . Օ. Ածծծրի ջի . Օեագ. ռի ÷., ռ. 234-235:

31. Հարկ է հիշել, թերևս, որ Իսրայել Օրին Շաքիի հայ զինվորության նվազագույն թվաքանակը 19 000 էր համարում, մինչդեռ, օրինակի համար, ըստ նույն հաշվարկի, Սիսիան «նահանգը» տալու էր 6000 զինվոր: (տես Ա. Ա. Կճի ա. Օեագ. ռի ÷., ռ. 35-36; հմմտ. Լեո. նշվ. աշխ., էջ 56):

32. Տարբեր վավերագրերում օսմանյան բանակի թվաքանակը նշվում է 40-ից 80 հազար զինվոր (տես APO, II, doc. 190, 194, 195, 237, 243, c. 46, 51, 53, 97, 104. տես նաև Ա. Ա. Աաձաի ջի . Աի եոի աի Օւ եգ ենՕի ծեե ռի աի աճՕի ի ե աի ծւաւ ի աճի աի ա Հաեաաեագւյ ի ծի Օեա Օոձաօեօ աաձաճի ծի ա ա ի աձաի ե ÷աձաձՕՕ XVIII աաեա. «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1994, N 2, էջ 245-248):

33. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 155:

34. Կ. Չ. ԸՐԳՑ՝վ՝. ձՍՈջ. ըՏփ., ը. 170.

35. Ը. թ. ԸՆՐՈՎ՝վ՝. ժՍՍԿվվՑօ Ոջ ՈրՑՏՐՈՌ..., ը. 244.

36. Ուշագրավ է, որ նույն կապավորը 1723 թ. օգոստոսի 17-ին առհասարակ չի խոսում Գանձակի համար իբր մղվող կամ արդեն մղված մարտերից, ընդհակառակը, նա հաղորդում է, որ այդ ժամանակ «Գանձակում ոչ մի թուրք (ինա՝ օսմանցի—Ա. Ա.) չկար» (APO, II, doc. 188, c. 44):

37. Տես APO, II, doc. 192-193, 194, 195-196. Եղիա Կարնեցու դիվանը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի. Երևան, 1968, փաստ. 121, 124, 137:

38. Բացի արդեն նշված վավերագրերից տես նաև Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, էջ 137:

39. Աշ. Աբրահամյանը 1964 թ. (իր հոդվածի գրման պահին) այս փաստաթղթին կարող էր ծանոթ լինել Կ. Եղյանի ժողովածուից.- տես Ա. Ա. Կճի ա. Օեագ. ռի ÷., աի ե. 232.

40. Այս ընդհարման ժամանակ 6 սպանված պարսիկ զինվորների թիվը «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակում, անհասկանալի պատճառներով, հասցվել է 2000-ի (տես Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 150): Ընդ որում բազմահատորյակում այս առթիվ հղված են «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին երես-նամյակում» ժողովածուի N 194 և 195 վավերագրերը (տես APO, II): Առաջինի տվյալները մեզ հայտնի են, իսկ N 195 վավերագրում Հաղորդի մոտ տեղի ունեցած «ճակատամարտի» մասին ակնարկ իսկ չկա:

41. 1723 թ. հոկտեմբերի 30-ին Չադրուքի մոտով անցած պարսկական բանակի առաջ-նւերգներին. մեկին՝ Սուղանի խանին, հաջորդ տարվա գարնանը տեսնում ենք Խոյուն տեղա-կայված Թահմասպին հավատարիմ զորքերի հրամանատարի պաշտոնում (տե՛ս Աժ յի ռէ ձ ճի ռնէ՛ ձ XVIII աթահ (եհնէաճի ճաի Եյ ը ճի Եօի ճի Ծն) Ի ձ ճաի Ծի ճԵ՛ Ե Եճաճի Եթ Ա. Ի . Օա-աօճյի . Աժաճաի , 1968, ճի Ե. 3, ձ. 102: Թուրք պատմագիր Ջելեբի-Չադեի հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է նաև Սուղանի խանի անունը՝ Սեֆի-Կուլի խան (տե՛ս Թուրքական աղբյուրները..., հ. Ա, էջ 157):
42. Աջ. Աբրահամյանը կարծում է, որ այս թիվը կարելի է կարդալ և ԲՌ (2000) մարդ (տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան. Մի էջ..., էջ 144),
43. Եղիա Կարնեցու դիվանը, փաստ, 121, էջ 229:
44. Նույն տեղում, փաստ. 137, էջ 249:
45. M. L. Shay. The Ottoman Empire from 1720 to 1734. As Revealed in Des-patches of the Venetian Bailly. Urbana, 1944, p. 111.
46. APO, I, c. LIII. Չայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 148:
47. APO, I, c. LXVI-LXVIII. Չայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 155:
48. Չայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 155:
49. Ա. Ա. Աաժաի յի . Աի Եօի ճի Ծն Եճ ԵհՅի ԾԵԵ... , ձ. 246, 247, 248. Չմնտ. APO, II, doc. 190, 237, c. 46, 47: Թվում է, վերջին երկու վավերագրերը ժողովածուում (APO, II) ժամանակագրորեն ճիշտ չեն զետեղված (առաջինի ժամանակը նշված է 1723 թ. ամառը, երկրորդինը՝ 1724 թ. մարտը): Աջ. Չովհաննիսյանը ճանոթագրում է, որ N 190 վավերագիրը՝ թվագրելիս հաշվի է առել Երևանի գրավման ժամանակը (տե՛ս APO, II, c. 344, prim. 109): Այդ դեպքում անհասկանալի է, թե ինչու է այս վավերագիրը ժողովածուում հայտնվել 1723 թ: ամռան թվագրությունով (թեկուզ և «ամառը» գրված է հարցականով), չէ որ օսմանցիները գրավել են Երևանը 1724 թ.: Այստեղ, սակայն, էական այլ բան է նշված երկու վավերագրերն էլ հստա գրում են, որ «Երևանի նահանգում» ավերածություններ անելուց հետո է օսմանյան 70000-անոց բանակը շարժվել Գանձակի վրա. ... ի՛ ձաեեՅՅաեյ Ծօճիե՛ Ե... օ-Եի ԵԵ ի ձ ձՅճաի օ ի ձԵօ ճի Եի Եի ձ ի ձի ձաճի Եա, ձ ի ճի ձեի օԵԵ Եճաճաի ռեի Ե ճաճի ճԵԵ օճԵԵճաի ռեօր օճԵի աւ, ՅայՅուն ձճի Եօն Ե ի ճաճաԵ օճԵԵճաի ռեօր ձաճօ, ձ Եօ ի ձԵօ ձ ձ-ձՅճաԵ ճաճաԵ Եի ի թօի Ե, Ե ի ձի ռեճ Ծի ճի ի ճԵիԵաԵ ձաի սաճիՅՅ Ծունչ- ճի Եհճ ձ ի ձՅճաի Ե, ձ ձճԵԵԵաճԵաթ Ե ձ ի օճԵաի Ե Ե ձ ճի ի ձաի Ե ճԵյ աճՅՅունյ ճի ճի ձա Աճի ճԵ» (ԸՉԿ, II, ՊՏՍ. 190, ր. 45, 46 հմնտ. APO. 237, c. 97). 1723 թ. նոյեմբերի 1-ի հիշյալ նամակում նույնպես խոսվում էր Ս. Էջմիածնի Աթոռի, վանականների և վանքերի ճանր կացության մասին (): Չետևապես, նկարագրված դեպքերը «Երևանի նահանգում» եղել են մինչև 1723 թ. հոկտեմբերի Գանձակի ճակատամարտը և ոչ մի կապ չունեն 1724 թ. իրադարձությունների հետ: Բովանդակությունից դատելով N 190 և 237 վավերագրերը պետք է գրված Այն են 1723 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին:

50. Այդ զինակցությունը գործում էր նաև 1725 թ. (տես Վ. Կ. Ոսկանյան, Վ. Ա. Դիլոյան. նշվ. աշխ., փաստ. 13, էջ 261. APO, II, doc. 304, 310, 312, . 221, 222, 236, 241, 243): ժողովածուում (APO, II) N 304 վավերագիրը թվագրված է 1724 թ. աշունով: Սա ակնհայտ թյուրիմացություն է. վավերագրում հիշատակվում է 4700 հոգուց բաղկացած թուրքական զորաբանակի ջարդը Վարանդայում և նշված է այդ հաջող գործողության օրը՝ մարտի 1-ը (տես նույն տեղում, էջ 221, 222): Արդ, 1725 թ. մարտի 10-ին գրված N 309 և 310 վավերագրերից հաստատապես իմանում ենք, որ հիշյալ դեպքը տեղի է ունեցել 1725 թ. մարտի 1-ին (տես նույն տեղում, էջ 234, 236): N 304 վավերագրում նշված է նաև, որ Վարանդայի հաղթանակի մասին մանրամասնությունները բերված են մեկ այլ նամակում: Հետևաբար, N 304 վավերագիրը, N 309 և 310 վավերագրերի (որտեղ եւ բերված են այդ մանրամասնությունները) հետ միասին, ուղարկվել է 1720 թ. մարտի 10-ին կամ դրան հաջորդած մոտ օրերից որևէ մեկին:

Մեկ ճշգրտում եւս: Նույն դեպքի մասին հայտնում է նաև Իվան Կարապետը՝ կոմս Պ. Տոլստորին հղված 1725 թ. մայիսի 11-ի իր զեկուցագրում (APO, II, doc. 312, c.241-243): Նրա պատմածի մեջ, սակայն, որոշ նորություններ կան, ինչպես, օրինակ, տվյալներն այն մասին, որ Վարանդայի ջարդից հետո հայերը 200 սպանված թուրք զինվորների գլուխներ ընծոտ են ուղարկել շահ Թահմասպ II-ին (իսկ նա, ի պատասխան, Սղնախների գլխավոր զորահրամանատարներին մի-մի «կաֆտան» է նվիրել), որ Թահմասպը զորք է հավաքել եւ պատրաստվում է կռիվ տալ աֆղանների դեմ, որ թուրքերը մտադիր են Երևանից արշավել Գանձակի վրա. որ գեներալ Մատյուշկինը Սագրադ (Սարատ) Սերգեև անունով մի սուրհանդակ է Սղնախներ ուղարկել և այլն: Ահա այս նոր տեղեկություններն էլ ռուսաց արքունիքի պաշտոնյաները հարկ են համարել ներկայացնել առանձին համառոտ զեկույցով, որը եւ ժողովածուի խմբագրությունը սխալմամբ թվագրել է 1724 թ. հունիսի 23-ով (APO, II, doc. 253, c. 114-115): Այստեղ թույլ է տրված երկու անճշտություն. 1) իրականում նամակը գրվել է 1725 թ. և ոչ 1724-ին. 2) նամակը, որի հիման վրա կազմվել է հիշյալ զեկույցը, դրվել է մայիսի 11-ին և զինվորական փոստով Բաքվից Մոսկվա է ուղարկվել հունիսի 23— 24-ին («İ î ëó÷áí î î ðè äî í î øáí èè äáí äðäè-èáððáéí äí ðà äî ñî î äèí à î àððøèè à N 14 èç Áäèè î ð 23 èðí ý») Է Ասվածի հետ մեկտեղ պետք է նշել նաև, որ ժողովածուի առաջա-բանում ճիշտ չի մեկնաբանված N 253 վավերագրի հետևյալ հաղորդումը. «Äðî ýí ä î î ó÷èí äí í î î î î èñèá í ää ðððèàì è î ðèñðàðð ò è ñðî ðí í ä î äðñèøèí é è î î ñèäèè è øàðð ääñððè äî èí ä è ääð ñ î äðñèýí äì è í à äðäì ý î î î èðèððà î î èà äî æäððñý î î î î î ùè ðí ññèéñèí é » : Այս հաղորդումը նկատի ունենալով և ընդունելով վավերագրի սխալ թվագրությունը (1724 թ. հունիսի 23), Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ 1724 թ. մարտին Գանձակի մահմեդականների և Ղարաբաղի հայերի միջև հայտնի պայմանագրի կնքումից հետո երկու կողմերը շահ Թահմասպ II-ի մոտ են ուղարկում 200 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն (APO, I, c. LXXIV): Մինչդեռ իրականությունը բոլորովին այլ է. 1725 թ. մայիսի 11-ի իր նամակում (որը N 253 վավերագրի միակ սկզբնաղբյուրն է) Իվան Կարապետը, ծանուցելով 1725 թ. մարտի 1-ի թուրքական բանակի ռչնչացման մեզ հայտնի դեպքի մասին, ավելացնում է © «èäè ýðî ääèî

նաձեռն, ի՞նչ է՞նչ չէ՞նք ձեռնը ձեռնից: Եթ: ձեռն չի՞ ա՞յն ի՞նչ է՞նչ ձեռնը ձեռնից» (ԱԺԻ, II, ա՞յն է. 312, ճ. 241, 243): Պարզ է, որ խոսքն այստեղ ոչ թե 200 հոգիանոց պատվիրակության, այլ 200 սպանված թուրք զինվորների գլուխները շահ թահմասալ II-ին նվեր ուղարկելու մասին է, մի երևույթի, որը միանգամայն հարազատ էր տվյալ ժամանակաշրջանին: Այս կամ նման դեպքի մասին էր Վախթանգ VI-ին հաղորդում Սարիդան-բեկը 1726 թ. ապրիլին. Ունի ձեռնը ձեռնից ձեռնից ի՞նչ է՞նչ ձեռնը ձեռնից, է ձեռնից ձեռնից ձեռնից ձեռնից... (այստեղ երկու բառ անընթեռնելի է մնացել) է ձեռնը ձեռնից» (տե՛ս Վ. Կ. Ոսկանյան, Վ. Ա. Դիլոյան. նշվ. աշխ., փաստ. 19, էջ 265): Ավելի ուշ Դավիթ-բեկը նույնպես շահ թահմասալ II-ին ընծա է առաքում «երկու բեռինս զխուլք սպանեցելոց» (ՊՏԱ, էջ 139. հմմտ. Համապատում, էջ 173՝ «[Դավիթ-բեկը] առաքեաց Շահթամազ արքային Պարսից զչորս բեռինս զխուլք սպանեցելոց ի բազմութենէ կոտորածին, զորս հասուցին Օսմանցոց»):

Եվս երկու վավերագիր՝ N 243 և 244, ժողովածուում թվագրված են նույն սխալ մոտեցմամբ այն է՛ փոստը Բաքվից Մոսկվա ուղարկելու (կամ Մոսկվա հասնելու — տես APO, II, doc. 243, c. 104) օրը ընդունված է որպես վավերագրերի ծննդյան օր (տես APO, II, c. 104, 105; cp. APO, I, c. LXXII, LXXIII):

51. «Կուրնկ հայոց աշխարհին», 1863 թիվ 4, էջ 207. «Եղիա Կարնեցու դիվանը», փաստ. 112, էջ 215: APO, II, doc. 267, 268, c. 143-144, 146.

52. . APO, II, doc. 169, 170, c. 19, 21-22; cp. doc. 165, c. 9, 12, 13. Ժամանակին Իսրայել Օրին էլ էր տեղեկացրել ռուսաց ցարին, որ Երևանի բերդը գրավելով, հեշտ է տի-րանալ ամրոջ երկրին (տես թ. Ը. նշՏՁ. ձՍՈջ. ռՏփ., թ. XXXVIII):

53. Տես Մաշտոցի անվ. Մատենադարան. ձեռ. N 1915, էջ 230բ: Վ. Կ. Ոսկանյան, Վ. Ա. Դիլոյան. նշվ. աշխ., փաստ. 2, էջ 253: Եղիա Կարնեցու դիվանը, փաստ. 121, էջ 223: APO, II, doc. 204, 205, 206, 207, 210, 214, 215, c. 62, 64, 65, 66-67, 70, 72, 74.

54. Ա. Գ. Աբրահամյան. Մի էջ..., էջ 30-31:

55. Այդ ճանապարհների մասին տես Ս. Լիսիցյան. Ջանգեզուրի հայերը. Երևան, 1969, էջ 39, 43—44, 92—93: (Աշ. Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ է ազատադրական մտքի պատմության, գիրք II, Երևան, 1959, էջ 231—332: Թ. Խ. Հակոբյան. Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով). Երևան, 1966, էջ 95—100: Ա. Ա. Ջարյան. Սյունիքի ամրոցաշինության որոշ սկզբունքների մասին.— Պատմա-բանասիրական հանգես», 1988, N 1, էջ 224—226:

56. Տես . APO, II, doc. 291, c. 205. Հմմտ. The Life and adventures of Joseph Emin., an Armenian, written in English by himself. 2nd ed., Calcutta, 1918, p. 363-373, 413.

57. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, N 2, էջ 130 — 133:

58. «Այսօրիկ էին զօրավարք եւ զօրապետքն Դավիթ Պեկին, մինչ էրն ի

Շնհեր...» (Զորացուցակ, էջ 143), Շնհերը Դավիթ-բեկի նստավայրն էր 1722 թ. աշնան ամիսներին. նույն թվականի վերջերին նա գրավեց Տաթևի բերդը և տեղափոխվեց այնտեղ (տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, N 3, էջ 76-80):